

.....
Based on the Central State Historical Archives in Kiev analyzed historical sources for the history of the Cossack regiments Hetmanate period.

Key words: archives, documents, funds, Cossack regiment, Hetman, Cossack regimental officers.

УДК 002.01:394(477.43/44=840)»18/19»

Т.Р. Соломонова

КНИГА ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОЛЯКАМИ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття висвітлює способи використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: книга, Поділля, поляки, етнічна ідентичність.

Після поразки повстання 1863 року «польськості» на території колишньої Речі Посполитої оголошується війна. Царський уряд прискорює русифікацію, агресивність якої характеризує те, що існували плани навіть в Королівстві Польському випускати газету польською мовою, але кириличним шрифтом, створити незалежну від Риму католицьку ієрархію, яка підкорювалася б православному начальству, ввести російську мову у католицьке богослужіння, заборонити друкувати молитовники польською мовою [1].

У таких умовах родинне коло мусило заступити польську школу як виховний заклад, офіційне наукове і культурне життя, вільне існування друкованого слова. Сьогодні невідомо, якими були програми домашнього патріотичного виховання та навчання, які теми в них переважали, якими методами, за допомогою яких символів і предметів це робилося. Мабуть, найкраще про це розповіли б свідки та учасники цих процесів. Але, безперечно, на книгу було покладено неабияку відповідальність. Адже книга, як і усна традиція, була основним тогочасним каналом передачі інформації, але мала ширші хронологічні та просторові можливості. Метою даної публікації є висвітлення способів використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливістю пропонованого матеріалу є те, що книгознавці в етнічному аспекті традиційно досліджують мову друку та читання, а етнологи звикли вивчати етнічність через прояви матеріальної та духовної культури етносу, залишаючи поза увагою масову та елітарну культуру. Проте з кінця ХХ ст. бібліотекознавці плідно працюють над такою науковою дисципліною як етнічне бібліотекознавство [2], а книгознавці звернулися до вивчення книги як семіотичної системи [3; 4]. Отже» фундамент теоретичного дослідження закладений, але пропонований аспект наукового студювання є новим і досі не висвітленим.

Джерельною базою дослідження є книжковий фонд відділу рідкісних і цінних видань (далі РіЦ) Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, де зберігаються рештки націоналізованих під час Української революції бібліотек польської родової шляхти та інтелігенції – представників вільних професій. Чимало корисної інформації про повсякденне життя ми отримали з мемуарів і щоденників представників польської громади Поділля (А. Залеської [5], П. Маньковського [6], с. Стемповського [7], Т. Бобровського [8]).

Уже в першій половині ХІХ ст. польська громада усвідомлювала значення книги для маркування «польськості». Невипадково Ю.-І. Крашевський у книзі «Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku» (1845-1846), оглянувши у Тульчині бібліотеку Потоцьких, зауважив про відсутність патріотизму в цій родині, адже жодної польської книги він не побачив [9].

Для досліджуваного періоду характерне втягування поляків у загальноросійське життя, втрата традиційної соціальної структури спільноти (втрата значною частиною шляхтичів свого статусу), що сприяло їхній поступовій асиміляції серед місцевого населення. Відповідно, зміст інформації переданої усною традицією в контексті етнічної ідентичності збіднювався, тому на книгу покладалися певні сподівання.

Читання польськомовної літератури і формування бібліотеки ставало основним способом боротьби з русифікацією. Уже з дитинства дітей привчали до рідного слова. Вони мали власні маленькі молитовнички. У заможних родинах для них формували книжкові збірочки, що відповідали віковим вимогам, виписували з Варшави дитячі журнали, такі як «Przyjciela

Dzieci», «Moje Pisemko», «Wieczory Rodzinne». Патріотичному вихованню сприяли історичні повісті В. Пжиборовського, вірші В. Белзи, зокрема його відомий «Katechizm małego Polaka» [6, s.160]. Повсюдно в родинях було поширено сімейне голосне читання вечорами. Специфіка тодішнього способу пересування у каретах сприяла популярності такого способу проведення часу як декламування віршів, тому дівчат з дитинства привчали до їхнього запам'ятовування [6, с.53–55].

Формувалися польськомовні збірки, де, крім оригінальної літератури, було багато перекладної. Не тільки творів красномовства, а, за нашими спостереженнями, й наукової, особливо французьких і німецьких авторів, хоча саме ці мови вважалися обов'язковими для вивчення як іноземні. Серед російських авторів зустрічаються книги М. Карамзіна, П. Долгорукого, М. Гоголя, Л.Толстого. Як згадує А. Залеська, Т. Шевченка читали у перекладі Й. Лободовського [6, s. 210].

Звернемо увагу на поширеність деяких знакових для польської культури видань, важливих для етнічної, швидше навіть національної ідентичності поляків. Ми не будемо обговорювати популярність творів польських письменників, зокрема Г. Сенкевича, що друкувалися великими накладками, призначалися для масового читача та використовувалися для читання на дозвіллі. Інша справа з науковими виданнями. Так у відділі РіЦ зберігаються чотири примірники франкомовного збірника дипломатичних документів стосовно Польщі 1762–1862 років, укладеного графом Д'Ангебергом (псевдонім Л.Ходзько), що походять з родових бібліотек Руссановських, Собанських, Якубовських і Ярошинських. Таким же значущим виданням можна вважати знамениту «Volumina legum», перший польський звід права, основа якого друкувалася впродовж 1732-1782 років, а потім була перевидана у петербурзькій друкарні Й.Огризка у 1859–1860 роках. Цей багатотомник сприймався сучасниками не тільки як історико-правова пам'ятка, а й як символ польської державності. Його прагнули мати не тільки фахівці-юристи, а й звичайні патріоти. У відділі РіЦ ми виявили примірники з родових бібліотек Руссановських, Якубовських та сімейної книгозбірні Остророг-Садовського – Клінгера.

Ще одним способом виявлення прибічності своєму народові було зберігання видань, які належали загиблим або засланим борцям за незалежність Польщі. Так у родовій бібліотеці Собанських з Ободівки поважне місце займали книги із зібрання Готарда Собанського, який загинув у засланні в Сибіру, тобто за книгами закріплювався своєрідний меморіальний статус.

Придбання книг, друкованих будь-якою мовою, але видатних постатей польської культури, також сприяло патріотичному настрою спільноти. Для подолян, зокрема, такою фігурою став відомий юрист, земляк В. Спасович, виявлені твори якого походять з десяти книгозбірень. Це були, здебільшого, російськомовні юридичні, літературознавчі, мистецтвознавчі розвідки на тлі російської культури. Хоча існували й польськомовні видання, у всякому випадку, один примірник ми виявили.

У зв'язку з особливостями формування досліджуваної джерельної бази можна припустити, що примірників вищезгаданих книг було більше, адже, по-перше, через тривале бібліотечне життя частина з них зникла, по-друге, більшість особистих бібліотек, рештки яких зберігаються сьогодні у Вінницькій ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, формувалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а книги друкувалися у 60-х роках, тобто вони були акумульовані в бібліотеках попереднього покоління. Невипадково ми виявили примірники здебільшого з родових книгозбірень.

Ще одним способом прояву польськості бібліотеки були провенієнції книг. У книжкових збірках поляків – представників вільних професій (лікарів, юристів, інженерів) було багато російської фахової літератури, що засвідчує фонд РіЦ. Але загальнопоширеною була практика оформлення екслібрисів, суперекслібрисів на корінцях палітурок, власницьких написів польською мовою. З-понад трьох десятків атрибутованих нами екслібрисів – тільки 2 було виконано латиною та 1 – російською мовою, решта польською.

Зазначимо, що наприкінці ХІХ ст. російська мова входить у польське середовище, але чоловіче. Потреба отримання середньої освіти, що було можливим в гімназіях і реальних училищах, змушувало вчити «царську» мову. Більшість представників польської шляхти добре вміли спілкуватися українською, адже вони займалися власним господарством, тому треба було контактувати й розумітися з селянами. Навіть через русифікацію етнічне коріння проявлялося. Так бібліотека вінницького адвоката Болеслава Івановича Лещинського була російськомовною, ім'я на екслібрисі, ініціали на суперекслібрисі русифікованими, але виявлення нами таких

.....
друків, як «Описание книг и актов Литовской метрики» (СПб., 1887), В. Дуткевича «Польское ипотечное право» (СПб., 1888), підштовхнуло до думки, що їхній власник зберігав-таки пам'ять про свою етнічну належність.

Крім легальної системи книгопоширення, на Поділлі у досліджуваний період розвивалися альтернативні шляхи, які самі по собі також сприяли консолідації спільноти. Нелегальні польські освітянські організації почали створюватися на Поділлі у першій половині 80-х років XIX ст. [10, s. 204-205]. Дієву допомогу таким закладам надавали представники заможної шляхти. Так 1891 року Грохольські оплатили рахунок від варшавської фірми Гебетнер&Вольф, де серед іншого була польськомовна релігійна та морально-етична дитяча література: Служба Божа – 20 прим., Євангеліє для малих дітей – 2 прим., Катехізм – 6 прим., різні збірки молитов – по 6–8 прим. [11]. Рахунок цієї фірми за 1896 рік містив взагалі 12 назв у 106 прим. [12]. Малоімовірно, що така кількість примірників призначалася Грохольськими своїм дітям, логічно припустити, що у такий спосіб родина допомагала польським дітям нелегально вчити рідну мову. Побічно це підтверджується й тим, що книги куплялися дешеві, їхня вартість становила 20–30 коп. кожна [12]. Згідно з рахунками, для родинної бібліотеки купляли видання у ціновому діапазоні від 1 руб. 20 коп. до 5 руб. 40 коп., причому палітурні роботи ще додатково коштували від 64 коп. до 1 руб. 25 коп. за кожний примірник.

Після революції 1905 року польська освітянська робота набрала нових обертів [7], з'явилися численні громадські організації: римо-католицькі благодійні (Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Вінниця), культурні, артистичні та спортивні товариства (Вінниця, Кам'янець-Подільський), які організовували власні книгозбірні за посередництвом місцевих книгарень. Бібліотеки таких товариств досягали доволі значних розмірів. Так книгозбірня «Дому Польського» при Кам'янець-Подільському римо-католицькому благодійному товаристві напередодні революційних подій 1917 року мала фонд близько 5 тис. примірників [13].

Завдяки близькості до кордону на Поділлі доволі поширеною була нелегальна польська книга. Її, зокрема, можна було придбати у книгарні Владислава Вінарського (Кам'янець-Подільський). Зрозуміло, що це був великий ризик, могли не тільки оштрафувати, а й закрити книгарню, тому пропонувалася подібна література тільки перевіреним клієнтурі і за чималі гроші: В. Гонсіоровський «Królobójsu» – 10 руб., с. Бранський «Jeszcze Polska nie zginęła!» – 5 руб., А. Міцкевич «Dziela» безцензурний – 2 руб. [10, s.64–66]. Тут можна було придбати і патріотичні листівки, і дитячу літературу, і книги з польської історії іноземного друку. Через цю книгарню друки (між іншим й польські соціалістичні) йшли до Могилів-Подільського, Вінниці.

Отже, у досліджуваний період книга є знаряддям, навіть цілою семіотичною системою, збереження етнічної ідентичності. Основними діючими компонентами цієї системи були власне польськомовна книга, приватні та громадські польськомовні бібліотеки, «книги-маркери» з полоністики (навіть іншомовні), «меморіальні» книги, твори видатних поляків (навіть іншомовні), польськість провенієнцій, нелегальне поширення літератури, яке консолідувало спільноту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фалькович С. Роль восстания 1863 г. в процессе складывания национального стереотипа поляка в сознании русских / С. Фалькович // Поляки и русские : материалы конференции «Польша – Россия. Роль национальных восстаний в формировании представлений друг о друге». – Варшава, 1999. – С. 157–181.
2. Библиотечная этнология // Библ. энцикл. – М., 2007. – С. 189–190.
3. Система книги / М. Червинский. Семиотика книги / Т. Зберский : пер. с пол. – М. : Книга, 1981. – 128 с.
4. Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / К. Мигонь. – М., 1991. – С. 29–32.
5. Zaleska A. Niezapomniana Ukraina / A. Zaleska. – Warsz. : Rosner & Wspolnicy, 2007. – 297 s.
6. Маньковський П. Спогади : уривок / П. Маньковський // Молода нація : альманах. – К., 2004. – № 4. – С. 94-110.
7. Stempowski S. Pamiętniki (1870-1914) / S. Stempowski. – Wrocław, 1953. – 374 s.
8. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia : w 2 t. / T. Bobrowski, oprac. S. Kieniewicz. – Warsz., 1979.
9. Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1845. – Т. 1. – S.77.
10. Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku / J. Kuszlejko ; B-ka Narodowa. – Warsz., 1993. – 258 s.

11. Державний архів Вінницької області, – Ф.866. – Оп. 1. – Спр.79. – Арк.26–27.
12. Там само. Спр. 72. – Арк.21–22.
13. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / E. Chwalewick. – Warsz., 1926. – Т. 1. – S.144.

Соломонова Т.Р. КНИГА КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПОЛЯКАМИ ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

Статья посвящена способам использования книги для сохранения этнической идентичности поляками Подолья второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: книга, Подолье, поляки, этническая идентичность.

Solomonova T.R. THE BOOK AS A WAY TO PRESERVE ETHNIC IDENTITY OF POLES IN PODILLYA IN THE SECOND PART OF THE XIX-TH CENTURY – BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY

This article is dedicated to ways of using books to preserve ethnic identity of Poles in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: book, Podillya, Poles, ethnic identity.

УДК 94(470.6) «192»:338.43

С.В. Корновенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У даній статті висвітлюється еволюція поглядів лідерів білого руху Півдня Росії (А.Денікіна, П.Врангеля, Л.Корнілова та ін.) на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення.

Ключові слова: білий рух, громадянська війна, Південь Росії, аграрне питання.

Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку ХХ ст. кардинально позначилися на подальшій історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони стали переломним моментом, своєрідним «Рубіконом», в соціально-економічному та суспільно-політичному житті таких континентальних імперій, як Російська та Австро-Угорська, які припинили своє існування. Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії, воно поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувавшись в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед на Півдні Росії. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії.

Аналіз історіографії зазначеного питання переконує, що, попри значні досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків в осмисленні подій революції та громадянської війни 1917–1920 рр., подальшого опрацювання потребують питання, пов'язані з аграрною політикою урядів А. Денікіна та П. Врангеля [1]. Так перспективним, на нашу думку, є вивчення поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Автор статті ставить за мету розкрити еволюцію поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Об'єкт вивчення – аграрне питання на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, предмет – погляди Л.Корнілова та А. Денікіна на аграрне питання і шляхи його вирішення.

Білий рух Півдня Росії, організований Л. Корніловим як антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., до складу якого входили опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі, наріжним каменем своєї програми дій